BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA MORFOLOGIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MEXANIZMLARI

Xamrayeva Laylo Akmal qizi
Namangan davlat pedagogika instituti magistranti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida morfologik tafakkurni rivojlantirishning lingvistik, psixologik va metodik asoslari tadqiq etilgan. Morfologik tafakkur tushunchasining mazmuni, uning grammatik bilimlar, til hodisalarini anglash, tahlil qilish, taqqoslash va nutqiy faoliyatda qo'llash bilan bog'liq jihatlari ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan yoritilgan. Tadqiqotda morfologik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi kuzatish, grammatik taqqoslash, muammoli vaziyat yaratish, modellashtirish, analitik-sintetik tahlil va kontekstual qo'llash mexanizmlari tizimlashtirilgan. Shuningdek, o'quvchilarning yosh va bilish xususiyatlarini hisobga olgan holda morfologik tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirishning metodik modeli taklif etilgan. Morfologik bilimlarni qoidalarni yodlash bilan cheklashning metodik cheklovlari tanqidiy tahlil qilinib, ularni mustaqil fikrlash va kommunikativ faoliyat bilan integratsiyalash zarurati asoslangan.*

Kalit so'zlar: *morfologik tafakkur, grammatik tushuncha, so'z turkumlari, grammatik ma'no, grammatik shakl, lingvistik kompetensiya, analitik-sintetik faoliyat, modellashtirish, kontekstual tahlil, boshlang'ich ta'lim.*

МЕТОДИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: *В статье исследуются лингвистические, психологические и методические основы развития морфологического мышления у учащихся начальных классов. Раскрывается содержание понятия морфологического мышления, его взаимосвязь с формированием грамматических знаний, осмыслением языковых явлений, анализом, сравнением и использованием языковых средств в речевой деятельности. Систематизированы методические механизмы развития морфологического мышления: наблюдение, грамматическое сопоставление, создание проблемных ситуаций, моделирование, аналитико-синтетический анализ и контекстуальное применение знаний. Предложена поэтапная методическая модель формирования морфологических понятий с учётом возрастных и познавательных особенностей младших школьников.*

Критически рассмотрены ограничения методики, основанной преимущественно на механическом запоминании грамматических правил.

Ключевые слова: *морфологическое мышление, грамматическое понятие, части речи, грамматическое значение, грамматическая форма, лингвистическая компетенция, моделирование, контекстуальный анализ, начальное образование.*

METHODOLOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING MORPHOLOGICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract: *This article examines the linguistic, psychological and methodological foundations of developing morphological thinking among primary school pupils. It clarifies the concept of morphological thinking and its relationship with grammatical knowledge, comprehension of linguistic phenomena, analysis, comparison and the practical use of language structures in communication. The study systematizes the methodological mechanisms that support the development of morphological thinking, including observation, grammatical comparison, problem-based learning, modelling, analytical-synthetic analysis and contextual application. A step-by-step methodological model is proposed, taking into account the age-related and cognitive characteristics of young learners. The limitations of teaching approaches based mainly on memorizing grammatical rules are critically examined. The article emphasizes the importance of integrating morphological knowledge with independent thinking and communicative activities.*

Keywords: *morphological thinking, grammatical concept, parts of speech, grammatical meaning, grammatical form, linguistic competence, modelling, contextual analysis, primary education.*

KIRISH

Bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim mazmunini takomillashtirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda ona tilidan egallangan bilimlarni amaliy nutqiy faoliyatga tatbiq etish ta’lim metodikasi oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki ona tili ta’limi faqat savodli yozish va to‘g‘ri gapirish ko‘nikmalarini shakllantirish bilangina cheklanmaydi. U o‘quvchida til hodisalarini anglash, ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, umumlashtirish, xulosa chiqarish va o‘z fikrini grammatik jihatdan to‘g‘ri ifodalash qobiliyatini ham rivojlantirishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunida ta’lim oluvchilarning intellektual, ilmiy va ijodiy salohiyatini rivojlantirish ta’lim sohasidagi muhim yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan [1]. Mazkur vazifalarni amalga

oshirishda ona tili ta'limining mazmuni va metodikasini o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Morfologik bilimlar ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Morfologiya tilshunoslikning so'zlarning grammatik xususiyatlari, so'z turkumlari, grammatik kategoriyalari va shakllarini o'rganuvchi bo'limi sifatida o'quvchilarning til tizimi haqidagi tasavvurlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich ta'limda ot, sifat, son, fe'l kabi so'z turkumlari bilan tanishish, ularning ma'nosi, so'roqlari, grammatik belgilari va nutqdagi vazifalarini anglash o'quvchining tilga ongli munosabatini rivojlantiradi [2; 3].

Biroq amaliyotda morfologik bilimlarni o'zlashtirish ko'pincha grammatik qoidalarni eslab qolish, so'zlarga so'roq berish va ularni muayyan guruhlarga ajratish bilan chegaralanib qolishi mumkin. Bunday yondashuvda o'quvchi so'z turkumining nomini ayta oladi, ammo nima sababdan aynan shu turkumga mansubligini izohlashda, so'zning matndagi ma'nosi va grammatik vazifasini aniqlashda qiynaladi. Bu esa bilimning tashqi belgilarini o'zlashtirish bilan uning mohiyatini anglash o'rtasidagi tafovutni yuzaga keltiradi.

Shu jihatdan, morfologik tafakkurni rivojlantirish masalasi grammatik bilimlarni o'rgatish metodikasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim. Morfologik tafakkur deganda o'quvchining so'zlarning leksik-grammatik xususiyatlarini anglash, grammatik ma'no va shakllarni farqlash, til birliklarini muayyan belgilariga ko'ra taqqoslash, tasniflash, ular o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash hamda egallangan bilimlardan nutqiy vaziyatlarda ongli foydalanish qobiliyati tushuniladi.

Mavzuning dolzarbligi morfologik tushunchalarni o'rgatish jarayonini reproduktiv faoliyatdan izlanish, tahlil, umumlashtirish va amaliy qo'llashga yo'naltirilgan yaxlit metodik tizim asosida tashkil etish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarida morfologik tafakkurni rivojlantirishning nazariy asoslari va metodik mexanizmlarini aniqlash, ularni o'zaro izchil bog'langan tizim sifatida asoslash hamda amaliyotga tatbiq etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodlari: ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, pedagogik umumlashtirish, lingvistik kuzatish, metodik modellashtirish va didaktik topshiriqlarni loyihalash.

Tadqiqotning ilmiy-metodik yo'nalishi morfologik tafakkurni tayyor grammatik qoidalarni o'zlashtirish natijasi sifatida emas, balki o'quvchining faol bilish jarayonida shakllanadigan intellektual qobiliyat sifatida talqin etishga asoslanadi.

ASOSIY QISM

1. Morfologik tafakkurning lingvistik va metodik mohiyati

Morfologik tafakkurni ilmiy jihatdan asoslash uchun, avvalo, morfologik bilim, grammatik tushuncha va tafakkur faoliyati o‘rtasidagi munosabatni aniqlashtirish zarur.

Morfologik bilim – so‘zlarning grammatik xususiyatlari, turkumlarga mansubligi, grammatik shakllari va vazifalari haqidagi bilimlar majmuasidir. Grammatik tushuncha esa muayyan til hodisasiga xos muhim va umumiy belgilarni anglash natijasida shakllanadi. Morfologik tafakkur mazkur bilim va tushunchalardan foydalanish, ularni tahlil qilish, yangi til hodisalariga tatbiq etish va mustaqil xulosa chiqarish jarayonida namoyon bo‘ladi.

Demak, ushbu tushunchalar o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, aynan bir xil mazmunni anglatmaydi. Morfologik bilim tafakkurning mazmuniy asosini, grammatik tushuncha anglashning natijasini, morfologik tafakkur esa mazkur bilimlarni qayta ishlash va qo‘llash jarayonini ifodalaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida morfologik tafakkurni rivojlantirishda so‘z turkumlarining uchta asosiy belgisi muhim metodik ahamiyat kasb etadi:

1. **Semantik belgi** – so‘zning qanday ma’noni ifodalashi: predmet, belgi, miqdor, harakat yoki holat.
2. **Morfologik belgi** – so‘zning grammatik shakllari, o‘zgarish xususiyatlari va grammatik ko‘rsatkichlari.
3. **Sintaktik belgi** – so‘zning gap tarkibida boshqa birliklar bilan munosabati va bajaradigan vazifasi.

Ushbu belgilarni alohida-alohida yodlatish emas, balki o‘zaro aloqadorlikda o‘rgatish muhimdir. Masalan, «O‘quvchi kitob o‘qidi» gapidagi «o‘quvchi» so‘zini faqat «kim?» so‘rog‘i orqali ot deb belgilash yetarli emas. O‘quvchi uning shaxs nomini bildirishi, kelishik va egalik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkinligi hamda gapda ega vazifasida kelganini o‘zaro bog‘lab tushunishi lozim.

Shuningdek, «yaxshi bola» va «yaxshi o‘qiydi» birikmalaridagi «yaxshi» so‘zining vazifasini qiyoslash o‘quvchiga so‘zning ma’nosi, grammatik xususiyati va kontekstdagi vazifasini farqlash imkonini beradi. Birinchi birikmada «yaxshi» sifat, ikkinchisida esa ravish vazifasida qo‘llangan.

Mazkur misollar so‘zlarni faqat alohida holatda emas, balki nutqiy muhitda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, morfologik tafakkur quyidagi o‘zaro bog‘liq intellektual faoliyatlarni qamrab oladi:

- grammatik hodisalarni kuzatish va idrok etish;
- muhim va ikkilamchi belgilarni farqlash;

- til birliklarini taqqoslash va tasniflash;
- grammatik munosabatlarni aniqlash;
- mustaqil xulosa chiqarish;
- grammatik bilimlarni yangi nutqiy vaziyatlarda qo‘llash.

Mazkur faoliyatlar o‘quvchining grammatik savodxonligi bilan bir qatorda mantiqiy va analitik tafakkurini ham rivojlantirishga xizmat qiladi [2; 3].

2. Morfologik tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik shartlari

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida morfologik tafakkurni rivojlantirish ularning yoshiga xos bilish imkoniyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Bu yosh davrida o‘quvchilar aniq misollar, kuzatish, taqqoslash, ko‘rgazmali vositalar va amaliy faoliyat orqali bilimlarni samaraliroq o‘zlashtiradilar. Shu bilan birga, mavhum grammatik tushunchalarni shakllantirish uchun asta-sekin umumlashtirish va mantiqiy xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan topshiriqlar zarur.

Morfologik tushunchalarni shakllantirishda quyidagi pedagogik-psixologik shartlar muhim hisoblanadi.

Birinchidan, mazmunning yosh xususiyatlariga mosligi. Grammatik tushunchalar murakkab nazariy ta’riflardan emas, o‘quvchiga tanish so‘zlar va sodda nutqiy vaziyatlardan kelib chiqib tushuntirilishi kerak.

Ikkinchidan, ko‘rgazmalilik va faol kuzatish. Rasm, predmet, so‘z kartochkalari, jadval va sxemalar grammatik belgilarni aniq idrok etishga yordam beradi. Biroq ko‘rgazma o‘quvchining mustaqil fikrlashini almashtirmasligi lozim.

Uchinchidan, izchillik va tizimlilik. Yangi grammatik tushuncha ilgari egallangan bilimlar bilan bog‘lanishi, sodda kuzatishlardan murakkab tahlilga tomon rivojlantirilishi zarur.

To‘rtinchidan, faol bilish pozitsiyasi. O‘quvchi tayyor qoidani qabul qiluvchi emas, balki til hodisalarini kuzatib, umumiy xususiyatlarni aniqlovchi faol subyekt sifatida qatnashishi kerak.

Beshinchidan, nutqiy yo‘naltirilganlik. Morfologik bilimlar faqat mashq daftaridagi topshiriqlarda emas, og‘zaki va yozma nutq, matn tuzish, fikrni ifodalash jarayonida qo‘llanishi lozim.

Mazkur shartlarning o‘zaro uyg‘unligi grammatik bilimlarning mexanik o‘zlashtirilishining oldini olib, ularning ongli va amaliy xarakter kasb etishiga zamin yaratadi. Bu yondashuv boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasining nazariy va amaliy tamoyillariga hamohangdir [2; 3].

3. Morfologik tafakkurni rivojlantirishning asosiy metodik mexanizmlari

Morfologik tafakkurni rivojlantirish alohida metodlarni qo'llash bilangina emas, balki o'zaro izchil bog'langan metodik mexanizmlarni yagona ta'lim jarayoniga birlashtirish orqali ta'minlanadi.

Tadqiqot doirasida quyidagi olti mexanizmni ajratish maqsadga muvofiq.

Kuzatish va grammatik idrok mexanizmi

Ushbu mexanizm o'quvchining til hodisasini bevosita kuzatishi, so'zlarning ma'nosi va shaklidagi o'ziga xosliklarni payqashi bilan tavsiflanadi.

Masalan, o'quvchilarga quyidagi so'zlar taqdim etiladi:

- kitob;
- daftar;
- qalam;
- chiroyli;
- baland;
- yugurdi.

O'qituvchi dastlab so'z turkumlari haqida tayyor qoida bermaydi. O'quvchilar so'zlarni kuzatadilar, ularning nimani anglatishini aniqlaydilar va o'zaro o'xshash belgilarini topadilar.

Bu jarayonda «Qaysi so'zlar predmetni bildiradi?», «Qaysi so'zlar predmetning belgisini ifodalaydi?», «Qaysi so'z harakatni anglatadi?» kabi savollar orqali dastlabki grammatik tasavvurlar shakllantiriladi.

Metodik natija: o'quvchi grammatik hodisani tayyor ta'rif orqali emas, aniq lingvistik materialni kuzatish orqali anglay boshlaydi.

Grammatik taqqoslash va differensial tahlil mexanizmi

Taqqoslash o'quvchiga til birliklarining umumiy va farqli belgilarini aniqlash imkonini beradi. Bu mexanizm morfologik tafakkurning analitik asosini tashkil etadi.

Masalan:

1. Gul ochildi.
2. Chiroyli gul ochildi.
3. Gullar ochildi.

Mazkur gaplarni qiyoslash orqali o'quvchilar sifatning belgi ifodalashini, otning predmetni anglatishini hamda otning birlik va ko'plik shakllari mavjudligini kuzatadilar.

Bu jarayonda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- Qaysi so'z predmetni bildiradi?
- Qaysi so'z predmetning belgisini ifodalaydi?
- «Gul» va «gullar» so'zlari o'rtasida qanday farq bor?

- So‘z shaklining o‘zgarishi uning grammatik ma’nosiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Taqqoslash faqat bir turkum doirasida emas, turli turkumlarga mansub so‘zlar o‘rtasida ham amalga oshirilishi lozim.

Metodik natija**:** o‘quvchi grammatik belgilarni farqlaydi, tasniflash uchun asos tanlaydi va umumiy xususiyatlarni aniqlaydi.

Muammoli vaziyat yaratish mexanizmi

Morfologik tafakkurni rivojlantirishda o‘quvchini tayyor javobni topishga emas, muammoni hal qilishga yo‘naltirish muhimdir.

Masalan, o‘qituvchi quyidagi savolni beradi:

«Yaxshi» so‘zi har doim bir xil so‘z turkumiga mansub bo‘ladimi?

1. Yaxshi bola kitob o‘qidi.
2. Bola yaxshi o‘qiydi.

O‘quvchilar ikkala gapdagi «yaxshi» so‘zini taqqoslaydilar. Birinchi gapda u predmetning belgisini ifodalab, sifat vazifasida kelganini, ikkinchi gapda esa harakatning qanday bajarilishini bildirib, ravish vazifasida qo‘llanganini aniqlaydilar.

Bu topshiriq o‘quvchiga so‘zning grammatik xususiyatlarini faqat tashqi shakliga qarab emas, kontekst va vazifasiga qarab aniqlash kerakligini anglatadi.

Muammoli ta’limda quyidagi savol shakllaridan foydalanish mumkin:

- Nima uchun?
- Qaysi belgi asosida?
- Agar so‘z o‘zgarsa, qanday grammatik farq yuzaga keladi?
- Bir so‘z turli gaplarda turlicha vazifa bajara oladimi?
- Fikringizni misol bilan isbotlang.

Metodik natija: o‘quvchida sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, faraz ilgari surish va grammatik xulosani dalillash qobiliyati rivojlanadi.

Grammatik modellashtirish mexanizmi

Modellashtirish grammatik hodisalarni jadval, sxema, belgi va grafik tasvirlar yordamida ifodalashni nazarda tutadi. Bu mexanizm murakkab grammatik munosabatlarni o‘quvchi uchun ko‘rgazmali va tushunarli holatga keltiradi.

Masalan, so‘z turkumlarini quyidagi model asosida o‘rganish mumkin:

OT

- Nimani bildiradi?
- Kim? Nima?
- Qanday grammatik shakllarda kelishi mumkin?
- Gapda qanday vazifani bajaradi?

SIFAT

- Nimani bildiradi?
- Qanday? Qanaqa?
- Qaysi so‘z bilan bog‘lanadi?
- Gapda qanday qo‘llanadi?

FE’L

- Nimani bildiradi?
- Nima qildi? Nima qilyapti? Nima qiladi?
- Harakat yoki holatni qanday ifodalaydi?
- Gapdagi vazifasi qanday?

Ushbu modelni o‘quvchilar bilan birgalikda to‘ldirish maqsadga muvofiq. Bunda o‘qituvchi jadvalni tayyor holda bermasdan, savollar orqali o‘quvchilarning mustaqil xulosalariga tayanadi.

Metodik natija: grammatik bilimlar tizimlashtiriladi, tushunchalar o‘rtasidagi aloqalar ko‘rgazmali shaklda anglanadi.

Analitik-sintetik faoliyat mexanizmi

Analiz va sintez morfologik tafakkurni rivojlantirishning o‘zaro to‘ldiruvchi mantiqiy mexanizmlaridir.

Analiz jarayonida o‘quvchi so‘zning grammatik xususiyatlarini alohida o‘rganadi. Sintez jarayonida esa ajratilgan belgilarni birlashtirib, umumiy xulosaga keladi.

Masalan, «Bolalar bog‘da o‘ynadilar» gapini tahlil qilishda:

- «bolalar» – shaxslarni bildiruvchi ot, ko‘plik shaklida;
- «bog‘da» – o‘rin-payt kelishigi shaklidagi ot;
- «o‘ynadilar» – harakatni bildiruvchi fe’l, o‘tgan zamon va III shaxs ko‘plik shaklida.

Keyingi bosqichda o‘quvchi ushbu so‘zlarni o‘zaro bog‘lab, gapning umumiy mazmunini, so‘zlarning grammatik shakllari va gap tarkibidagi munosabatlarini izohlaydi. Bunda morfologik tahlilni sintaktik tahlildan ajratib qo‘ymaslik zarur. Chunki so‘zning grammatik xususiyatlari ko‘pincha uning boshqa so‘zlar bilan munosabatida aniqroq namoyon bo‘ladi.

Metodik natija: o‘quvchi alohida grammatik belgilarni aniqlash bilan cheklanmay, ularni yagona til tizimi doirasida izohlay oladi.

Kontekstual qo‘llash va nutqiy transfer mexanizmi

Morfologik tafakkurning rivojlanganligini o‘quvchining grammatik bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llay olishi belgilaydi. Shu sababli o‘rganilgan qoidalarni matn, gap tuzish, hikoya yaratish va nutqiy vaziyatlarni tahlil qilish bilan bog‘lash zarur.

Masalan, o‘quvchilarga «Bahor» mavzusida 4–5 gapdan iborat matn tuzish topshiriladi. Matnda kamida uchta ot, ikkita sifat va ikkita fe’l qatnashishi talab etiladi. So‘ng o‘quvchilar tanlagan so‘zlarini izohlaydilar va ularning gapdagi vazifasini aniqlaydilar.

Bunday topshiriqda grammatik bilim nutqiy faoliyat bilan birlashadi. O‘quvchi so‘z turkumlarini aniqlash bilan birga, ularni mazmunan va grammatik jihatdan to‘g‘ri tanlashga o‘rganadi.

Metodik natija**:** grammatik bilimning amaliy ahamiyati ortadi, o‘quvchining mustaqil fikr ifodalash va nutqiy kompetensiyasi rivojlanadi.

4. Morfologik tafakkurni rivojlantirishning mualliflik metodik modeli

Yuqorida tahlil qilingan mexanizmlarni o‘zaro bog‘lash asosida morfologik tafakkurni rivojlantirishning quyidagi izchil modeli taklif etiladi.

1-bosqich. Lingvistik kuzatish.

O‘quvchi so‘z va gaplarni kuzatadi, grammatik hodisalarning dastlabki belgilarini aniqlaydi.

2-bosqich. Belgilarni ajratish va taqqoslash.

So‘zlarning ma’nosi, grammatik shakli va vazifasi o‘zaro qiyoslanadi.

3-bosqich. Muammoli anglash.

O‘quvchi muammoli savollar asosida faraz ilgari suradi, grammatik hodisaning sababini aniqlashga intiladi.

4-bosqich. Grammatik umumlashtirish va modellashtirish.

Aniqlangan belgilar tizimlashtirilib, tushuncha va grammatik xulosa shakllantiriladi.

5-bosqich. Amaliy qo‘llash.

O‘quvchi egallagan bilimlarini gap, matn va nutqiy topshiriqlarda qo‘llaydi.

6-bosqich. Refleksiv baholash.

O‘quvchi o‘z tahlilini izohlaydi, xatolarini aniqlaydi va chiqargan xulosasining to‘g‘riligini asoslaydi.

Mazkur modelning muhim xususiyati shundaki, bosqichlar bir-biridan uzilgan holda emas, balki uzviy bog‘liqlikda tashkil etiladi. Zarur hollarda o‘quvchining xatosi yoki noto‘g‘ri xulosasi oldingi bosqichga qaytish va grammatik hodisani qayta kuzatish orqali bartaraf etiladi.

Modelning umumiy metodik yo‘nalishi quyidagicha ifodalanadi:

Kuzatish → Taqqoslash → Muammoli anglash → Umumlashtirish → Qo‘llash → Refleksiya.

Ushbu ketma-ketlik tayyor grammatik ma'lumotni yodlashdan mustaqil grammatik fikrlashga o'tishni ta'minlashga qaratilgan.

5. Metodik mexanizmlarni amaliy topshiriqlar orqali tatbiq etish

Morfologik tafakkurni rivojlantirish uchun topshiriqlar faqat bir xil shakldagi so'zlarni guruhlashdan iborat bo'lmasligi kerak. Ular o'quvchining kuzatish, taqqoslash, izohlash, dalillash va ijodiy qo'llash faoliyatlarini qamrab olishi lozim.

Quyida taklif etilayotgan topshiriqlar tizimi keltiriladi.

1-topshiriq. «Grammatik detektiv».

So'zlar: kitob, shirin, yugurdi, beshta, o'quvchi.

Vazifa: so'zlarni ma'nosiga ko'ra guruhlash, har bir guruhning umumiy belgisini aniqlash va tanlangan tasnifni izohlash.

Rivojlantiriladigan faoliyat: kuzatish, taqqoslash, tasniflash.

2-topshiriq. «Bir so'z – ikki vazifa».

Berilgan gaplar:

1. Yaxshi o'quvchi ko'p kitob o'qiydi.
2. O'quvchi yaxshi o'qiydi.

Vazifa: «yaxshi» so'zining har ikki gapdagi grammatik vazifasini aniqlash va farqini izohlash.

Rivojlantiriladigan faoliyat: kontekstual tahlil, muammoli fikrlash.

3-topshiriq. «Grammatik o'zgarish».

Berilgan so'z: bola.

Vazifa: bolalar, bolaning, bolaga, bolani, boladan shakllarini hosil qilish va ular o'rtasidagi grammatik farqni aniqlash.

Rivojlantiriladigan faoliyat: grammatik shakllarni anglash, taqqoslash va umumlashtirish.

4-topshiriq. «Xatoni top va asosla».

Berilgan fikr: «Yashil daraxt o'sdi» gapidagi «yashil» so'zi fe'l hisoblanadi.

Vazifa: fikrning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlash, xatoni izohlash va to'g'ri xulosa chiqarish.

Rivojlantiriladigan faoliyat: tanqidiy fikrlash, dalillash, grammatik bilimlarni nazorat qilish.

5-topshiriq. «Grammatik konstruktor».

Berilgan so'zlar: bog', chiroyli, gullar, ochildi.

Vazifa: so'zlardan mazmunli gap tuzish, so'z turkumlarini aniqlash va gapdagi grammatik munosabatlarni izohlash.

Rivojlantiriladigan faoliyat: sintez, grammatik modellashtirish, nutqiy qo'llash.

6-topshiriq. «Tadqiqotchi o‘quvchi».

Vazifa: kichik matndan beshta ot, uchta sifat va uchta fe’lni aniqlash. Ularning grammatik xususiyatlarini jadvalga joylashtirish va matnda nima uchun aynan shu so‘zlar qo‘llanganini izohlash.

Rivojlantiriladigan faoliyat: mustaqil tahlil, umumlashtirish, refleksiya.

Ushbu topshiriqlarni tanlashda muhim metodik talabga rioya qilish lozim: o‘quvchidan faqat to‘g‘ri javob emas, balki javobning sababini izohlash ham talab etilishi kerak. Chunki aynan izohlash va dalillash jarayoni morfologik tafakkurning rivojlanishini ko‘rsatuvchi muhim belgidir.

6. Morfologik tafakkur rivojlanganligini baholash mezonlari

Morfologik tafakkurni baholashda faqat o‘quvchining grammatik qoidalarni qay darajada eslab qolganiga tayanish yetarli emas. Baholash jarayonida bilimni tahlil qilish, yangi vaziyatda qo‘llash va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatlari ham hisobga olinishi zarur.

Shu asosda quyidagi mezonlar taklif etiladi:

1. Grammatik idrok mezoni. O‘quvchining so‘zlarning ma’nosi va grammatik belgilarini anglay olishi.

2. Analitik mezon. So‘z turkumlarini aniqlash, grammatik shakllarni farqlash va til birliklarini tahlil qilish qobiliyati.

3. Taqqoslash va umumlashtirish mezoni. So‘zlarning umumiy hamda farqli belgilarini aniqlash, mustaqil grammatik xulosa chiqarish qobiliyati.

4. Amaliy qo‘llash mezoni. O‘zlashtirilgan bilimlarni gap va matn tuzish, og‘zaki hamda yozma nutqda qo‘llay olish darajasi.

5. Refleksiv mezon. O‘z javobini asoslash, xatolarini aniqlash va tuzatish qobiliyati.

Baholashning tavsiya etiladigan darajalari:

- *Boshlang‘ich daraja***:** o‘quvchi grammatik hodisalarni asosan o‘qituvchi ko‘magida aniqlaydi, tayyor qoida va namunaga tayanadi.
- *O‘rta daraja:* o‘quvchi tanish grammatik hodisalarni mustaqil tahlil qiladi, biroq murakkabroq kontekstlarda izohlash va umumlashtirishda yordamga ehtiyoj sezadi.
- *Yuqori daraja:* o‘quvchi grammatik hodisalarni mustaqil tahlil qiladi, taqqoslaydi, xulosalarini dalillaydi va bilimlarini yangi nutqiy vaziyatlarda qo‘llaydi.

Mazkur mezonlar muallif tomonidan taklif etilayotgan metodik baholash tizimidir. Ular tajriba-sinov orqali tekshirilmaguncha, amaliy samaradorligi isbotlangan diagnostik metodika sifatida talqin qilinmasligi kerak.

7. Morfologik tafakkurni rivojlantirish metodikasidagi muammolar va tanqidiy yondashuv

Morfologik tafakkurni rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda mavjud yondashuvlarning ayrim cheklovlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Birinchi muammo – *grammatik bilimlarni reproduktiv o'zlashtirishning ustunligi.* Ayrim mashg'ulotlarda o'quvchi qoidani yodlaydi, so'zlarga so'roq beradi va ularni turkumlarga ajratadi. Biroq nima sababdan bunday tasnifni amalga oshirganini izohlashga yetarli e'tibor qaratilmaydi. Natijada bilimning amaliy va intellektual qiymati cheklanadi.

Ikkinchi muammo – *so'z turkumlarini faqat so'roqlar orqali aniqlash***.** So'roq berish grammatik tahlilning muhim vositasi bo'lsa-da, uni yagona mezon sifatida qo'llash to'g'ri emas. So'z turkumini aniqlashda semantik, morfologik va sintaktik belgilar o'zaro hisobga olinishi lozim.

Uchinchi muammo – *morfologik va morfemik tahlilning chalkashtirilishi*. Morfemik tahlil so'zning tarkibiy qismlari – o'zak va qo'shimchalarni o'rganishga qaratilgan bo'lsa, morfologik tahlil so'zning turkumi, grammatik shakli va grammatik xususiyatlarini aniqlash bilan bog'liq. Ularning o'zaro aloqadorligi mavjud, ammo mazmuni bir xil emas. Mazkur farqni metodik jihatdan aniq belgilash o'quvchilarda til haqidagi tizimli tasavvurni shakllantirish uchun zarur.

To'rtinchi muammo – *grammatik bilimlarning nutqiy faoliyatdan uzilib qolishi.* O'quvchi so'z turkumlarini aniqlay olishi, biroq ulardan mustaqil matn yaratishda to'g'ri foydalanmasligi mumkin. Buning oldini olish uchun grammatik mashqlar matn ustida ishlash, ijodiy yozuv va og'zaki nutq topshiriqlari bilan uyg'unlashtirilishi kerak.

Beshinchi muammo – *baholashning faqat yakuniy javobga yo'naltirilishi.* O'quvchining fikrlash jarayoni, tahlil qilish usuli va xulosa chiqarish qobiliyati ham baholanishi lozim.

Oltinchi muammo – *interfaol metodlarning maqsadsiz qo'llanilishi.* Har qanday didaktik o'yin yoki raqamli vosita o'z-o'zidan morfologik tafakkurni rivojlantirmaydi. Uning samarasi topshiriqning lingvistik mazmuni, bilish maqsadi va o'quvchini mustaqil fikrlashga jalb etish darajasiga bog'liq.

Demak, metodikani takomillashtirishda tashqi faollikni emas, balki o'quvchining grammatik hodisalarni anglash, izohlash, dalillash va amaliy qo'llash faoliyatini asosiy mezon sifatida belgilash maqsadga muvofiq.

XULOSA

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida morfologik tafakkurni rivojlantirish ona tili ta'limining faqat grammatik bilim berish bilan chegaralanmaydigan, balki o'quvchining

mustaqil fikrlashi, lingvistik kuzatuvchanligi va nutqiy kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladigan murakkab metodik jarayonidir.

Tadqiqot davomida morfologik tafakkurning mazmuni, uni rivojlantirishning lingvistik va psixologik asoslari hamda metodik mexanizmlari tahlil qilinib, quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Morfologik tafakkur grammatik bilimlarni bilish va eslab qolishdan kengroq tushuncha bo‘lib, til hodisalarini anglash, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va amaliy nutqiy faoliyatda qo‘llash qobiliyatlarini birlashtiradi.

2. Morfologik tushunchalarni shakllantirishda so‘zning semantik, morfologik va sintaktik belgilarini o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish zarur. Faqat so‘roqlar asosida so‘z turkumlarini aniqlash bilan cheklanish grammatik bilimlarning mohiyatini to‘liq anglash imkonini bermaydi.

3. Kuzatish, grammatik taqqoslash, muammoli vaziyat yaratish, modellashtirish, analitik-sintetik tahlil va kontekstual qo‘llash mexanizmlarining izchil uyg‘unligi morfologik tafakkurni rivojlantirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

4. Morfologik bilimlarni matn yaratish, og‘zaki fikr bildirish, grammatik xatolarni aniqlash va mustaqil tahlil topshiriqlari bilan integratsiyalash o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyatga ko‘chirish imkonini kengaytiradi.

5. Morfologik tafakkurni baholashda grammatik javobning to‘g‘riligidan tashqari, o‘quvchining tahlil qilish usuli, fikrini asoslash, umumlashtirish va bilimlarini yangi vaziyatda qo‘llash qobiliyatlari ham hisobga olinishi lozim.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, boshlang‘ich ta’lim amaliyoti uchun quyidagi metodik takliflar ilgari suriladi:

- morfologik tushunchalarni o‘rgatishda tayyor qoidalarni berishdan oldin lingvistik kuzatish va taqqoslash topshiriqlarini tashkil etish;
- har bir grammatik tushunchani semantik, morfologik va sintaktik belgilar asosida izohlashga yo‘naltirish;
- bir so‘zning turli kontekstlarda qo‘llanishini tahlil qilish orqali grammatik farqlash ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos grammatik modellar va muammoli topshiriqlardan foydalanish;
- morfologik tahlilni matn ustida ishlash va mustaqil nutqiy faoliyat bilan bog‘lash;
- baholash jarayonida nafaqat natijani, balki o‘quvchining fikrlash jarayoni va xulosalarini asoslash qobiliyatini ham e’tiborga olish.

Shunday qilib, morfologik tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik mexanizmlarni yaxlit tizim sifatida tashkil etish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida grammatik bilimlarning ongli o‘zlashtirilishi, lingvistik kuzatuvchanlik va mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Taklif etilgan metodik modelning samaradorligini keyingi bosqichda tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash, sinflar kesimida diagnostik topshiriqlar ishlab chiqish va natijalarni qiyosiy tahlil qilish istiqbolli ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. – URL: https://lex.uz/docs/-5013007

2. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b. – ISBN: 978-9943-353-11-4. – URL: https://jdpu.uz/wp-content/uploads/2020/01/Ona-tili-oqitish-metodikasi-1.pdf

3. G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 380 b. – ISBN: 978-9943-10-694-9. – URL: https://lib.utu-ranch.uz/media/files/2024/07/30/A.Gulomov.pdf

4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2013. – Ushbu manbadan foydalanishda nashr ma’lumotlarini kutubxona katalogi bo‘yicha aniqlashtirish tavsiya etiladi.

5. Bekpolatova D. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi // *Eurasian Journal of Academic Research.* – 2023. – 3-jild, 4-son. – B. 126–128. – DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7854515

FOYDALANILGAN INTERNET MANBALARI

6. Andijon davlat pedagogika instituti elektron kutubxonasi. Qosimova K. va boshqalar. «Ona tili o‘qitish metodikasi» darsligi.

7. https://lib.adpi.uz/preview?filename=23kqosimovavabonatilioqitishmetodikasi2009.pdf

8. Turon International University elektron kutubxonasi. «Ona tili o‘qitish metodikasi».

9. https://library.turan-edu.uz/kitob/2433-ona-tili-oqitish-metodikasi/